

ՀՄԱՅՆԱԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԴԵՊՔԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ

(1914 — 1918)

II

17 Մարտ. — Իրիկուն է, ժամը 10: Խաւար գիշեր մը եւ փոթորիկ ու քամիի զահանդական ոռնոցը:

Հեռուներէն կը լսուի մերթ ընդ մերթ հրացանի պայթիւն, մարդկային հեռակայ ինչ որ ձայներ խառնուելով քամիի ահաւոր ոռնոցներուն՝ անհասելի անյուսութեամբ կը լեցւին ներսս: Աստուած իմ, սա ի՞նչ հոգեկան լլկանք. մենակ, ինչպէս իմ խեղճ ազգը: Նահանջի մեծ սարսափը համակեր է բոլորը, մահու ուրաւականը իր դժնդակ կնիքն է դրոշմեր ամենու ճակտին, ու ամենքը կը թափառին Վանի աւերակներուն մէջ, իրրեւ կենդանի կմախքներ: Ա՛խ, դարձեա՞լ պիտի նահանջենք, ո՞ւր, ո՞ր սատանի ձեռքն է, որ մեր ետեւէն կը մղէ մեզ դէպի մահը, դէպի անյայտ ու անորոշը: Հայի ճակատագիրը, իր հազարամեայ գոյութեան ընթացքին եղե՞ր է արդեօք այնքան մահասարսուռ եւ այնքան ողբերգական, որքան այսօր:

Թուրք բանակներ կը յառաջանան դէպի Կովկաս. Գերմանիան դրաւեր է Օտտա, Խարբով, Մոսկւա, Պետրոգրադ եւ կը յառաջանայ անվերջ: Կովկասը կուէ դացեր հայ — թուրքական, թուրք — ռուսական ընդհարումներուն, որոնք մեծ ճակատամարտի ձեւ են ստացեր, հայութիւնը անկաղմակերպ եւ գլխակորոյս:

Ահա թէ ի՞նչ խաւար պատկեր է, նման այն գիշերւան, ուր քամին դարձեալ կոռնայ Հայաստանի լեռներուն վրայէն եւ չարագուշակ բնազդը մահանիւթ հեռանկարներ կը բանայ մեր առջեւը:

Այն օրերնէ, երբ նահանջի պատկերը բացւեցաւ մեր աչքին, երկու ճամբայ մնաց մեզ՝ կամ՝ դէպի Կովկաս եւ կամ՝ դէպի Պարսկաստան, երկուքն ալ անդունդ եւ սանդարամետք:

Երկու օրէ ի վեր եկած են Կարնոյ չարարախտ համադումարին գացող մեր պատգամաւորները՝ Ա. Մաքսապետեան, Մ. Սօսեան եւ Օր. Աննիկը, որոնք չարագէտ լուրեր եւ սեւ տեսարաններ բերին մեզ եւ ըսին՝ «Կովկասէն եւ ոչ մէկ յոյս»:

Այսօր կէսօրին կոմիսարիատի շէնքին մէջ ունեցանք կոմիսարներու Խորհուրդի ժողովը, ուր որոշեցաւ սերտ կապ պահպանել Պաշտպանի եւ Սալմաստի հետ եւ զրկել հոն հայկական Ծորդ պոլիէն մնացած 30 ձիաւոր զինւորները Միքաէեան սպայի ղեկավարութեամբ

և զրել Վ. Շիրվանեանին, որ Սալմաստէն Պաշգալէ վերադառնայ:

Որոշեցաւ նոյնպէս, որ հեռագրաթէլեր հաստատուն Պաշգալէի ճամբուն վրա:

Սաւալին էմիր Թուման, երկրորդ անգամ ըլլալով, առաջարկեր էր առջի օր թողուլ Սաւալին: Ասիկա կը բացատրէր երեք կերպով. կամ այն է, որ իրաւ պարսից կառավարութիւնը օգտուելով Ռուսաստանի չգոյութենէն և բոլշևիկներու յայտարարութենէն՝ կուզէ տէր դառնալ իր հողին, կամ Մակու նստող քոնքր ռազվետիայի նաչալնիկ Զանեղիովսկիի խաղերն են և կամ թալանի և ընչաքաղցութեան հետեանք:

Որոշեցաւ մերժել, որովհետեւ հնարաւորութիւն չկայ թողուլ այդ կէտը և պարպել դայն:

Որոշեցաւ նոյնպէս Պայաղիտի շրջանը կապել Վանի հետ: Թամաճեւին առաջարկել, որ մնայ հոն: Խօսեցաւ նոյնպէս Երեւանի և Կովկասի վրա ազդելու մասին, բայց եզրակացութեան մը չյանգեցանք: Որոշեցաւ 18 տարեկաններն ալ զէնքի տակ կանչել և էտապներու և զանազան հիմնարկութեանց մէջ աշխատող բոլոր զինուորները զէնքի տակ առնել:

Ժողովի սկիզբը Սամէլը գէշ տրամադրւած ըլլալով՝ հեռացաւ կամացուկ մը. ներկայ էր նաեւ Տիգրանը:

Այսօր, ժողովի ընթացքին, ստացեցաւ Արամի նամակը, որ զլիաւոր կէտով մը կը յանձնարարէր պահել Պայաղիտ — Ալաշկերտ և Վան հողաշերտը:

18 Մարտ — Այսօր կիրակի է, իրիկուն. կէսօրին կոմիտաներու խորհուրդի ժողովներ ունեցանք, ուր Գրիգոր, ըստ սովորութեան, ջղայնացած և հիստերիկ վիճակի մէջ, անվերջ հայհոյեց ընկերները՝ զիս, Սամէլը, Ղուկասեանը և Զաւրիւնը, Կոստիայի ներկայութեան, հաղարումէկ ածականներ տալով: Կը պահանջէ, որ մենք անպատճառ որոշում տանք մնալու կամ նահանջելու. առաջինը, ըստ իրեն, հերոսութիւն է, առանց պատրաստուելու և կանխահոգալու. երկրորդը՝ վախկոտութիւն և հոգիի թուլութիւն: Ամբարտաւանութեան ծայրագոյն խօսքեր, որոնք իր գլուխը կորսնցնող միայն կըրնայ դուրս տալ:

Այսօր Պայաղիտէն տեղեկացուցին, որ Պաղտասարովի բանակը հասեր է Մօսուէն, Սմբատ 1500 հոգիով գացեր է Ղարաքիլիսա: Զհանկիր աղան նոր կամաւորներ կը հաւաքէ և թէ՛ անգլիացիներուն յարելով՝ Պարսկաստանը կ'ուի է յայտարարել Թուրքիոյ դէմ:

Սարայէն Սիմոնի կողմէ ստացւած թելեֆօնակրամայով կիմանանք, որ Սմէլօյի բանակը ջախջախւած է, ինքը իւրայիններով փա-

խեր է ձարա, հին քաղաքը աւերակի վերածւած է եւ թէ Հայերը՝ Սամսոնի զեկաւարութեամբ՝ ջարդեր են թշնամին ու կռաւջանան խոյի վրա :

Այս լուրը տուողները եղած են Եղտիքանէն եկող քիւրդ սուրհանգակները, որոնք նոյն տեղի պարսիկներէն 7 կնիքներով կնքւած նամակ բերած են եւ կը խնդրեն մեղմէ, որ օգնենք իրենց եւ թոյլ չը տանք որ ասորական բանակը մտնէ Եղտիքանը :

19 Մարտ.— Այս առաւօտ, ժամը 5-ին, թուրքերը մեծ ուժով (1000 — 1500) կը յարձակին Ոստանի վրա, երկու թնդանոթներով : Կռիւր մինչեւ ժամը 2-ը կը շարունակուի կատաղի կերպով : Ժամը 2-ին պզտիկ շողեմակոյկն ալ կը սկսի մասնակցել կռւին : Մերոնց զիւրքերը Պատականից բլուրներն են եւ կիշխեն թշնամու զիւրքերուն վրա :

Յայտմ մերոնք ունեցեր են երկու սպանւած եւ մէկ վիրաւոր : Լուր առինք, որ Լեւոնը վիրաւորւեր է : Մենք կը նեղւինք փամփուշտի կողմէ, երկար օրերով կռիւ զժւար թէ կարենանք ընել, եթէ փամփուշտ չստանանք : Այս մասին տարօրինակ է գործի զլուս կեցող զոյգ ընկերներու՝ Գրիգորի եւ Կոստինի թոյլ վերաբերմունքը : Գարեգինի վաշտը, որ երէկ Ոստանէն նոր եկած էր քաղաքը հանգստանալու, ճամբան 3000-է աւելի փամփուշտ վառեր է : Հրազէն արձակելը սովորութիւն է, իսկ մեր Զինւոր. Մարմինը ոչ մէկ ձեռնարկ կրնէ առաջըր առնելու համար :

Այսօր, իրիկունը Ոստանի կուռի մասին ստացանք հետեւեալ մանրամասնութիւնները : Թուրքերու ուժը հաշւած է 600 — 700 կամ 700 — 900 հոգի : Կռիւր սկսելով առաւ. ժամը 5-ին՝ տեւեր է մինչեւ իրիկուն ժամը 6, մօտաւորապէս 14 ժամ անընդհատ : Մենք ունեցած ենք 3 սպանւած եւ 7 վիրաւոր, որոնց մէջն է նաեւ Լեւոն : Իրիկունը մինչեւ ժամը 10, թուրքերը քաշւած չէին Պատականից եւ Հիլլի իրենց զիւրքերէն : Մերոնք ալ, որ 900 հոգի են, ետ եկած չեն իրենց զիւրքերը :

Ռադամակոյկը, ուր կը գտնուի նաեւ Կոստեայ Համբարձումեանը, կէսօրէն ետք ոմրակոծելէ յետոյ թուրքական զիւրքերը, վերադարձեր է Ոստան եւ ապա կրկին մեկնել է զիւրքերով, հետախուզութիւն կատարելու համար : Այսօր Ոստան մեկնեցան Հ. Մեկրումեան, Ծրդ գնդի մնացած 50 զինուորները եւ ուրիշներ :

Մեծ զրահամակոյկին լուր տրւած է, որ զիւրքերով ճամբայ ելլէ Առնիսէն դէպի Ոստան, բայց օդը չափազանց փոթորկալի ըլլալուն համար՝ կը սպասուի որ հանդարտի : Իրաւ որ զարհուրելի զիւրքեր է, քամին կոռնայ եւ կը սուլէ անընդհատ : Գիշերով Ոստան զըր-

կէցան միս, շաքար, խոտ եւ փամփուշտ: Իրրեւ թերութիւն նկատելի է, որ մերոնք Ոստանի իրենց ամբողջ ուժերը քչեր են դերքերը եւ սահնոտի ուժ չեն թողած Ոստանի մէջ կամ կոնակը՝ թուլցած կէտին անմիջապէս օգնութեան հասնելու համար: Պահեստի ուժ չունէինք նաեւ Անդղի եւ քաղաքի մէջ: Կըսեի, որ այսօր հսկայ քանակութեամբ փամփուշտ վառւած է, մօտաւարապէս 90,000:

Գիշերը լուր տրեցաւ Զանիկէն, որ Արճէշի շրջանին մէջ, Աղսրաֆի եւ Ակրամի միջեւ, կրակներ կան: Հարցեցաւ Առնիսէն եւ Արճէշէն, բայց առանց պատասխանին սղաակելու տուն եկայ: Այսօր, իրիկուն, Երեւանէն եկաւ նաեւ Խաչիկ Խոանեան իր խումբով, բերելով Աճէմեանէն նամակ մը Գրիգորի հասցէով: Ըստ այդ նամակի, դրութիւնը հետզհետէ կը լուանայ: Նախարարէկովը կոխով զբաւեր է Կաւառուղան եւ Քէօփրիւքէօյը ու ըսեր է, որ շուտով պիտի զբաւէ էրզրումը. նամակը կը թելադրէ ամէն կերպ ջանալ նահանջի առաջը առնել:

Այսօր թէլէֆօնօկրամայով պոլիովնիկ Պօղոսեանէն խնդրեցաւ փամփուշտ զրկել մեզ եւ կուրի մասին տեղեկադրեցաւ Բաղդասարովին:

20 Մարտ. — Անցնող գիշերը թուրքերը շարունակած են հրածրութիւնը Ոստանի ամբողջ ճակատին վրա. երկու անգամ գիշերային ուժեղ զրոհներ տւեր են մեր զօրքերու ձախ թեւին վրա՝ Հիլիի ձորին մէջէն, բայց անյաջող: Առաւօտեան ժամը 5-էն կոխը կը շարունակէ թեթեւ հրացանաձգութիւններով. թնդանօթը չի դործեր տակուն: Արտակարգ ոգեւորութիւն կը տիրէ ժողովուրդին մէջ. ամէն կողմէ խումբերով կուգան եւ գէնք կը խնդրեն Ոստան երթալու: Այսօր զրկեցան 60 բանւորներ: Կառավարչատուն եւ փողոցները դատարկւած են մարդոցմէ: 18 տարեկաններն ալ կը գիմեն Ոստան մեկնելու համար:

Ասլանը Պայազիտէն կը յայտնէ որ 40 ֆուռիօններ ճամբայ հաներ է Իզդիրէն մեր փամփուշտներն ու հրացանները հոս փոխադրելու համար:

Սարայէն կը տեղեկացնեն, որ պարսիկ ազգաբնակչութիւնը Տիլիմանի շրջանէն կը փախչի Խոյ եւ իրրեւ թէ Սմիօն ապաստաներ է Շէշպէքի քով գիւղ մը:

Կոստիան անցնող գիշերը խօսելով շատ վատ տրամադրութեան մէջ է եղեր. «դրութիւնը . . . է», (վտանգաւոր է) ըսել ուղեւով, 400 հոգի օգնական ուժեր պահանջեր է:

Մեծ ուղիւստիւնը այսօր, առտւ. ժամը 7-ին Առնիսէն ելելով՝ դէպի Ոստան գիմեր է. միւս փոքրն արդէն ինքն ինքն ունենա-

լով Կ. Համբարձումեանը՝ կը ոմբակոծէ թրքական զիրքերը: Մեկ-քումեան, որ երէկ Ոստան գնաց, այսօր կը յայտնէ, որ ինք պտըտեր է բոլոր զիրքերը, գտեր է զանոնք շատ ամուր եւ զինւորներու տրամադրութիւնը բարձր: Կը յայտնէ նաեւ, որ թշնամու ուժերը մերոնց հետ բաղդատելով՝ ցանցառ են: «Նաչալնիկ ապարոնի» Ժամհարեանը տակաւին զիրքերէն վար իջած չէ: Այսօր սկսան հասնիլ վիրաւորները: Լեւոնն ալ պիտի գայ, Սամէլ գնաց զիմաւորելու:

Իրիկեան գէժ իմացանք, որ ձախ թեւի վրա թուրքերը քաշուելով՝ 6 հոգի պաշարուեր են մերոնցմէ, բայց անձնատուր չըլլալով՝ վեցն ալ սպաննուեր են, պատճառելով մեզի մէկ կորուստ եւ երկու վիրաւոր: Մեր մեծ ռազմամակոյկը կէսօրէն ետք կռիւն հասնելով՝ ստիպեր է թուրքերուն, որ իրենց թնդանօթը տեղափոխեն եւ ետ քաշին:

Այս կռիւը տեւեց զիշեր – ցերեկ ամբողջ 36 ժամ եւ մեզի համար եղաւ փառաւոր յաղթանակ մը:

Իրիկեան ժամը 9½-ին Լեւոնը եկաւ, բաւական ուժատուր, նիւհորցած եւ աչքերու նայածքը հիւանդկախ: Անոր պատմածին համաձայն, 19-ի առաւօտը յարձակումին մասնակցեր են 600 հոգի, մեծ մասը քիւրդեր:

Մեր աջ թեւը պաշտպանւած է եղեր թիմարցիներէ, որոնք չափազանց անխորձ են եղեր եւ հրացաննին վեր բարձրացուցած անլերջ կրակեր են: Արտաշէս Շիրվանեան, որ անոնցմէ մէկ հարիւրեակին հարիւրապետն է եղած, թոյլ դուրս եկած է: Լեւոն զանոնք ուշքի բերելու համար երբ անոնց զիրքերը յառաջացիր է, վիրաւորուեր է:

Ձախ թեւի վրա եղած են Մուրատ, Սամէլ, Ագատ, իսկ կեդրոնը՝ Համբարձում Մոկացի, որ անդադար Լեւոնին թոյլ չէ տւած անխորհմութիւն ընել իր անձին նկատմամբ: Ժամհարեանը Լեւոնի կարծիքով բաւարար է. Արամ Գրիգորեանը մեր ուսուցիչներէն լաւ է. ինչպէս նաեւ Գէորգ Բարթոլոմէոսեան, որ առաջին կռիւին վիղէն թեթեւ վիրաւորուեցաւ:

Իրիկեան Սափալին Մ. Տ. Միքայէլեան կը հեռագրէ, որ Սափալի – Պալադիտ ճանապարհին 10 միլիցիոններնորու վրա յարձակած են 200 քիւրդեր եւ սպաննած անոնցմէ 9 հոգի. մէկը միայն կրցած է խուսափիլ. մանրամասնութիւններ չկան:

21 Մարտ. – Այս գիշեր եւ այս առաւօտ քամին եւ փոթորիկը ուժգնօրէն շարունակեցին գործել:

Այս առաւօտ թրքական ուժերը՝ 200 զօրք եւ 300 քիւրդ՝ յարձակեցան Արճէշի վրա Օրորան գետի մօտ, քանի մը հարւած ալ տւին թնդանօթներով: Մերոնք, կարճ կռիւէ մը ետք, նահանջեցին: Ոստանի ճակատին վրա կռիւը կը շարունակուի. նահանջի ծրագիրը սկը-

սած է տեղ դնել մերոնց մէջ. Գրիգոր այս առաւօտ խօսք ըրաւ նահանջի եւ նպատակադարձար դտաւ, որ կեդրոնանանք Բերկրի եւ ժողովուրդը հետզհետէ քաշենք ետ: Կը սպասուի Կ. Համբարձումեանի գալուն, իրիկունս վերջնական որոշում տալու համար: Առանց Համբարձումեանի գալուն սպասելուն սպասելու, մէկ — երկու անգամ Սամէլի, Լեւոնի, Տիգրանի, Դանիէլ վարդապետի հետ տեսակցելէ ետք, կէսօրէն ետք, ժամը 3-ի ատենները տրեցաւ նահանջի հրամանը, որ կը բերեմ ստորեւ՝

« Հայրենակիցներ: Ստիպւած ենք նահանջեցնել ժողովուրդը, թեթեւ յարմարութիւններով. ոչինչ աւելորդ մի՛ վերցնէք, ժողովուրդը հիմա պէտք է դուրս գայ, վաղ երեկոյ Բերկրի հասնելու համար»:

918, Մարտ 21, վախ

Զինուոր. Մարմնի կողմից
ԳՐԻԳՈՐ

Մեծ խուճապ մը կրնայ ամէն կողմ, հոս ու հոն կը վազեն, հառաչանք, հայհոյանք եւ այլն՝ Ինչո՞ւ խարեցին մեզ, թող առաջընէ ըսէին, մենք կը մնանք, թող երթան անոնք, որ իրենց զրպանները լեցուցեր են»:

Երեկոյեան ժամը 8 — 9 եւ եւ Դ. վարդապետ ճամբայ ելանք մինչեւ Սեւ զետր, հանդիպեցանք զաղթողներու: Արշալոյսէն առաջ Գէօլու հասանք, յետոյ ճամբայ ելլելով՝ Զանիկ եւ Տիրամէր հանդիպեցանք: Ժողովուրդը հանդիստ, իր տեղը նստած էր. կէս գիշերին միայն Պօղոսին լուր տւած էին Թիմարի ժողովուրդը զաղթեցնելու: Զանիկի մէջ լսեցի, որ Ոստանը թողեր են. արդէն Վան եղած ատեն մերոնք լքեր էին առաջին խրամները. մինչեւ Բերկրի լսեցինք ընդհատ — ընդհատ թնդանօթի ձայներ: Բերկրի հասանք ժամը 4-ին, ուր հանդիպեցանք Տիգրանին, որ ճամբայ ելաւ Առնիս երթալու: Չափազանց յոգնած ըլլալով՝ թէյեցի, քնացայ խորունկ քունով մը, երբ Տիգրան 8-ի ատենները ձայն տւաւ ինձ, ըսելով՝ «Առնիսը զրաւեցին եւ ես վերադարձայ»: Ահաւոր լուրի տակ վեր ցատկեցի եւ տեսայ, որ բոլորը՝ զինուոր ու ձիաւոր, կին ու երեխայ լեցւեր են բակը, իսկ զինուորներու եւ իրաւորներու մեծ մասը լեցւեր է Բերկրի ձորը:

Քիչ ետք, ժամը 12-ին կարծեմ, դուրս ելանք Բերկրէն եւ առաւօտ կանուխ Պայաղիտ հասանք: Տակաւին վերահասու չըլլալով տեղի ունեցած ահաւոր աղէտի պատճառներուն եւ պայմաններուն:

Հետզհետէ եկան Տաճատ, Արամ, Օր. Անիկ, Փելզէր Հայկ եւ այլք, որոնք հանգամանօրէն պարզեցին կրած պարտութիւնը եւ որ հետեւեալն է:

(Շարունակելի)